

ÂŞIK PAŞA'DA TASAVVUF

ALİ ALPARSLAN

GİRİŞ

Tasavvuf, mahiyeti ve tarifi

Âşık Paşa'nın tasavvufî görüş ve fikirlerini ve onun sūfiye içindeki mevkiini daha iyi anlamak için tasavvufun ondördüncü asra kadar geçirdiği istihaleye bir göz atmak yerinde olacaktır. Böylelikle hem bir fikir silsilesine riayet edilmiş olacak, hem de bir mukayese imkânı ortaya çıkacaktır. Haddizatında doğrudan doğruya Âşık Paşa'nın tasavvufî görüşlerine geçilebilirdi. Fakat bu güzel bir tertib olmaz, aksine bir nakise teşkil ederdi. İşte, sözlerin siyak ve sibakı ve fikrî teselsül endişesi bizi nâçar tasavvuf hakkında bir kısım açmağa zorladı.

İslâmda zuhur eden muhtelif fikrî, dinî, felsefî ve batınî meslekler arasında şumûl ve tesir bakımından en mühim olanı, muhakkak ki tasavvuftur. İslâm felsefesinin en orijinal cebhesini teşkil eden tasavvuf, kendine has, ince bir hadse, engin bir kâinat görüşüne ve idealist bir ahlâk sistemine sahibdir. Bu mesleği benimsiyenlerin gayesi, nefsi tasfiye etmek, temizlemek, ruhu ihtirasın esiri olmaktan korumak, Allah ile kendi arasında rabıtayı bozan veya bozmağa vesile olacak bütün alâkaları kesmek, kâinatı inceden inceye tedkik ile onu yaradanla karşılaşmak ve bu sayede Allaha vâsıl olmaktır. Sūfiyeye göre, temiz emellerle ahlâkî tehzib etmek, ruhu, ilâhî marifeti, yani bilgiyi kabûl, idrak ve telâkkiye müsait bir hale getirir ve böylelikle ilâhî sınırlar münkeşif olur. Hülâsa, sūfiyenin gayesi tevhid'dir. Bu mevzua ilerde tekrar ve geniş bir şekilde temas edeceğimiz için şimdilik bu kadarla iktifa ile tarifine geçelim.

Kitab ve sünnet ile mukayyed ve müşeyyed¹ olan tasavvufun tarifi her ne kadar mümkün ise, o derece de müşküldür. Zira, tasavvuf hiç

¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm*, İstanbul, 1339, s. 148.

bir zaman ameli ve nazari olarak muntazam ve muayyen bir yol olmayıp her devirde az çok değişik manalar taşımıştır. İleride izah edileceğinden bu değişiklikler daha iyi anlaşılacaktır.

Attar, *Tezkiretü'l-evliya*'sında sūfiyenin tercüme-i hallerinden bahsederken birçoklarının tariflerini de zikretmektedir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, tasavvuf pek kâypak ve değişiklikler gösteren bir meslektir. Zira evvelâ *zühd* ile başlayan tasavvuf, bilâhare *vahdet-i vücud* inancına kani olmuş, bu iki nokta arasında kalan devrede az çok değişik görüş ve fikirler peyda olmuş, bunların neticesi olarak da muhtelif tarifler yapılmıştır.

Ayrıca, Suhreverdî de *AvâriFü'l-maârif*'de tasavvufun mahiyeti hakkında yüzlerce tarif saymaktadır.

Nicholson ise bunca izahlara bakarak tasavvufun tarif edilemeyeceğine kani olmuştur. ¹ Şu muhakkak ki muayyen, müşterek bir tarif yapmak hakikaten zordur. Mamafih bir fikir verebilmek için meşhür şüfîlerden bazılarının tariflerini zikredelim :

«Allahu, herşeye tercih etmek». Zunnun-i Mısri

«Tasavvuf, toplulukla zikir, dinlemekle vecde gelmek ve ittiba ile ameldir».

Cüneyd-i Bağdadî

«Tasavvuf, hakikatleri almak ve halkın elindekinden ümidi kesmektir».

Ma'ruf-i Kerhi

«Tasavvuf, nefsin bütün nasiblerini, hak nasibi için terketmektir».

«Tasavvuf, dünya ile düşman, mevlâ ile dost olmaktır».

Ebu'l-Hüseyn Nuri

«Tasavvuf, gönülde izzet, fakirlikte zenginlik, kullukta efendilik, açlıkta tokluk, çıplaklıkta örtünmeklik, kullukta hürlük, ölümden hayat, acılıkta tatlılıktır».

Ebû Said bin Ebul-hayr

Suhreverdî, tasavvufu, «aşka istinad eden hüdâperestî» olarak tanımlamıştır. ² Mevlâna'nın tasavvufu ise irfan, tahakkuk, aşk ve cezbâ âleminde bir tekemmülden ibarettir.

Yukarıdaki tariflerden de anlaşılacağı gibi herkes kendi anlayışına göre bir tarif yapmıştır. Muahhar sūfîlerin tasavvufu tarif ederken bilhassa «aşk» mefhumu üzerinde fazla durdukları gözden kaçmamaktadır. Yani sūfî, hâlik ile mahlûkun rabitasını âşık ile maşuk arasında

¹ Dr. Kasım Gani, *Tarih-i tasavvuf der islâm*, Tehran, 1322 şems-i hicri, s. 196.

² A. e., s. 194 vd.

daki rabita gibi görerek Tanrıya ibadeti aşk ve muhabbet esasına istinad ettiriyor. Böylelikle ortaya «aşk-ı ilâhî» ve «aşk-ı ruhanî» istilahları çıkıyor; lisandan sonra bir lisan, irfandan sonra bir irfan hasıl oluyor. Bunun neticesi olarak edebiyatta câzib bir dil zuhur etti; tasavvufî istilahları aldı yürüdü; bilhassa Muhyiddin'de ve ondan sonra gelenlerde bu istilahları içinden çıkılmaz bir hale geldi.

Hulâsa, sūfiyenin bütün akidelerini bir araya getirip tedvin etmenin zorluğu, tasavvufun, «efrâdını câmi, agyârını mâni» bir şekilde tarif edilmesine de mâni oluyor. Mamafih, yapılan tariflerin hiçbiri için yanlış denilemez. Mutasavvife de, umumiyetle kendilerini rind ve kalender kimseler olarak görmeleri ve taassuba kıymet vermemeleri yüzünden medresenin «kil u kâl»iyle, «yetmiş iki millet»in ceng ve cidalinden uzak olduklarına kani olmuş ve tasavvufu «kâl» değil, bir «hâl» olarak telâkki etmişlerdir. Onlara göre «aşk ilmi» olan tasavvuf, defter ve kitabla mukayyed değildir.

Beşûy evrak eger herdmers-i maî

Ki ilm-i ışk der defter nebâşed

Hâfız

Netice itibariyle, bütün tarifler ve tasavvuftaki mevcut yollar, merkezleri bir olan müteaddid daireler gibi aynı müşterek nokta etrafında dönmektedir. Fakat bu dairelerden her birinin ayrı bir hususiyeti vardır. Ve onlara vukuf peyda edebilmek için de, her devrin tasavvuf anlayışını ayrı ayrı bilmek iktiza etmektedir.

Ayrıca, sözü fazla uzatmamak için tasavvufun menşei ve bu kelimenin iştikakı hakkındaki görüşlerden sarf-ı nazar etmek lâzım geldiğine kaniiz. Yalnız şu kadar söyliyelim ki, tasavvufun menşei neresi olursa olsun, islâmiyette fevkalâde bir gelişmeye mazhar olduğu muhakkaktır. Tasavvuf kelimesinin ise bugün en son tedkiklere göre sof'tan geldiği kabûl edilmektedir¹. Tasavvuf, tafa'ul babından masdardır; manası sof giymektir. Mutasavvifenin büyüklerinden Ebu Nasr Sarrac, ulemadan İbn Haldun ve İbn-i Teymiyye ile garbda Nicholson, Massignon, Nöldeke de bu fikirdedirler. Umumî kanaate göre tasavvuf ve sūfi kelimeleri hicrî ikinci asırda zuhur etmiştir. «Tasavvuf evâilde âmâl-i sâliha ve ahlâk-ı fâzıla ile tehzib-i ahlâktan ibaret idi. İslâm arasında zuhur eden fitne sebebiyle, emr-i dine en fazla itina edenlere «zühhad» denildi. Sonraları firak-ı mübtediada da zühhad zuhur etmekle havass-i ehl-i sünnet «Sufiye»-«Mutasavvife» isimlerini aldı. İslâmda

¹ The Mystics of Islam, London, 1914.

ayrı bir fırka hasil oldu»¹.

«Nefsini, tavır ve hareketini sūfiye benzeten, hakikatte sūfi olmayan kimselere mustasvife derler; kısa bir tabirle mustasvife, sahib-i fuzûldur. Halbuki sūfiye, sahib-i vusul ve usul'dür»².

Tasavvuf, evvelâ zühd şeklinde zuhur etti. Sonra yavaş yavaş İslâmiyetin hududları genişleyince muhtelif milletlerin din, fikir ve akidelelerinin İslâm arasında az çok tesiri ve bunlardan daha mühim olarak İslâmî ilimlerin nazarı itibare alınmasıyla kendi kendini yoğurup bir felsefe haline geldi.

Tasavvuf, zühd'ten doğduğu için pratiktir ve teorisi ondan çıkmıştır³. O halde, tasavvuf evvelâ «tahallük» ile başlamış, sonra «tahakkuk» a geçmiştir. Başka bir ifade ile «ahlâk»tan «tevhid»e geçmiştir. Yani birincisi pratik, ikincisi teoriktir.

«Tahallük, dinî emirlere uymak suretiyle ahlâkı ve nefsi terbiye ile murakabe ve muhasebeden ibarettir. Tahakkuk ise tahallük ve ta'limden başka ilm-i hikmeti taahhüd ve his ile aklın ötesindeki gaybî ilimlere dair ulûm, marifet, ahvâl ve mükâşefe ile hâkikatlenmek demektir ki asıl tasavvuf ta budur»⁴.

Bütün bu başlangıçtan sonra, tasavvufun geçirdiği tarihî inkişaf bir göz atmak yerinde olacaktır. Bu tefekkür sisteminin görüş ve inançlarına ise «Âşık Paşâ'da tasavvuf» kısmında temas etmeyi münasib gördük.

¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm*, İstanbul, 1339, c. I, s. 91.

² A. e., c. I, s. 147.

³ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul 1946, s. 109.

⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm*, İstanbul 1339.c. I, s. 148.

Âşık Paşa'da tasavvuf

I. KISIM

Tasavvufun tarihî inkişafı

A) İslâmda zâhidlik ve zâhidliği meydana getiren sebebler-B) VIII. (h. II) asırda tasavvuf-C) IX,X. (h. III, IV) asırda tasavvuf ve melâmetîler-D) XI, XII. (h. V, VI) asırda tasavvuf-E) XII (h. VII) asırda tasavvuf.

A) İslâmda zâhidlik ve zâhidliği meydana getiren sebebler

Her din gibi ölümden sonra ebedî bir hayata inanan müslümanlık nazarında dünya, o ebedî hayatın ilk merhalesidir. Bu yüzden din, ahireti ve ahirete kavuşmak için dünya alâyişinden kaçınmayı ve kötülüklerden sakınmağı tavsiye etmektedir. İslâm peygamberi Muhammed, Mekke'de adeta bir korkutucudur. Mekke'deki müşkül şartlar içinde inen âyetlerin birçoğu ahiret azabının şiddetinden ve mükâfatın sonsuzluğundan bahsetmektedir. Bu korku, müjde ve ümitlerin, insanı dünyadan çekerek zâhidliğe götüreceği tabii idi. Fakat Peygamber, Medine'ye göç ettikten sonra bu şiddetli heyecan yerine mutedil bir görüşün hakim olduğunu görüyoruz. Peygamber burada artık bir kurucu ve teşkilâtçıdır. Burada inen âyetlerde dünyaya da kıymet ve ehemmiyet verildiği görülmektedir.

Bu ikinci devirdeki zâhidlik, Mekke'deki gibi kendini tamamen dünyadan çekmek ve ahirete vermek şeklinde değildir. İslâm dini hakikatte müminlere orta yolu ve itidali, yani hem dünya nimetlerinden istifadeyi, hem de ahireti unutmamağı tavsiye etmektedir¹.

Takriben ikinci halife Ömer'in devrine kadar zâhidlik, yan sade

¹ Bk. Kur'an, Bakara S. 117; Kasas S. 77; Araf S. 32.

bir hayat, Tanrıya yönelme, dünya alâyişine kıymet vermemek, takvâ, sabır ve dinî emirleri yerine getirmek müslümanlığın esasına hiç bir suretle aykırı değildi. Ashab, Hz. Muhammed'in sade yaşayışını ve ibadetini sermeşk ittihaz ediyorlardı.

Ebu Bekir, bir sözünde «*cömertliği takvâda, zenginliği tam inançta ve şerefi alçak gönüllü olmakta bulduk*» diyor¹.

Peygamber, Ömer için «*Tanrı, hak ve hakikati Ömer'in diline ve kalbine yerleştirmiştir*» demişti. Ömer hilâfete geçtiğinde hutbe için minbere çıktığı zaman, elbisesinin yamalı olması onun ne derece sade bir hayat yaşadığını anlatır². Peygamber, dünyaya kapılmamağı söyler, *zikr, nevafile, tevekkül, sabr, şükr ve tövbe* ile Allaha yaklaşmayı tavsiye ederdi. Bunlar zâhidlerin ibadetinde göze çarpan ahlakî ve ruhanî manaların ilk kaynağını teşkil etmiştir, Osman da diğer iki halife gibi idi, gündüz oruç tutar, gece ibadet ederdi. Ali ise ashabın en zâhidi idi. Bu yaşayış yalnız eshaba aid değildi. Ayrıca «Ehl-i Suffe» de kendilerini dünyadan çekmiş ve ibadete koyulmuştu³.

Hülâsa, İslâmiyet her din gibi havf, reca, terğib ve terhibi bildiriyor. Peygamber de hem korkutucu, hem ümit vericidir. Yani hem nezir, hem beşir.

Zâhidlik'i, ileri götürmek, hududu aşmak, Peygamber zamanında hoş karşılanmıyor, ileri gidenler ikaz ediliyordu. Meselâ, bir savaşta kadın ihtiyacını duyan ashabın kendilerini hadım etmeyi düşünmesi üzerine derhal Peygamber müdahale etmiş ve mani olmuştur. «Bir gün Ebüdderdâ'yı ziyarete giden Selman, onun ramazan olmadığı halde oruçlu olduğunu anlayınca çıkardığı yemeği o yemedikçe yememiş, geceleyin namaz kılmak isteyen Ebüdderdâ'ya yatmasını emretmiş. Bir müddet sonra tekrar kalkmak isteyen Ebüdderdâ'ya yine mani olmuş, sabahleyin onu kaldırıp, haydi şimdi namaz kılalım demiş ve sonra da sende Tanrının hakkı olduğu gibi, nefsinin de, ayâlinin de hakkı var. Her hak sahibine hakkını vermek gerek, diye öğütte bulunmuştu. Ebüdderdâ, bunu Peygambere anlatınca Peygamber, Selman'a hak vermişti⁴.

Peygamber, yaşayışının yanlış anlaşıldığını görünce: «*Ben Tanrıdan en fazla korkanınız olduğum halde oruç tutuyorum, fakat yiyorum da; namaz kılıyorum, fakat yatıp uyuyorum da; kadınla da evleniyorum. İşlediğimi işlemeden benden değildir*» demiş ve bu gibileri kararlarından vazgeçirmiştir⁵.

1, 2, 3 bk. Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin geliştirdiği tasavvuf*, İstanbul, 1948, s. 13.

4-5 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin*, 2. tab., İstanbul 1952, s. 141.

Halife Ömer ve Osman zamanında İslâmın hududları genişledi, ticarî münasebetler arttı, şehirler büyüdü ve netice itibariyle Arablar arasında zenginlik arttı. Arazi sahipleriyle, köle ve cariyelere sahip olanlar çoğaldı. Ömer, harblerde zengin olup ta ipekli elbiseler giyen veya Romalı'lara, İranlı'lara benzeyenlere kızılıyordu. Muaviye de Şam'da mükellef bir saray hayatı yaşıyordu. Ömer, Muaviye'ye ve Halid bin Velid'e israftan dolayı tevbihte bulunmuştu. Cemiyet, tefrit ve ifrat halindeydi. Fakat mütedil ve mütedeyyin ve fakir olan küçük iş sahibi müslümanlar bu âni değişikliği hoş karşılamıyorlardı. Cemiyette bu küçük iş sahibi mütedeyyin müslümanlar yanında, bir de yeri olmadığı için Peygamberin mescidi dışındaki avluda yatıp kalkanlar vardı. En fazla kendini zâhidliğe verenler de bunların arasından çıkıyordu.

Osman ve Ali'nin katlinden sonra işler tamamiyle karıştı. Dahilî çekişmeler ve huzursuzluklar aldı yürüdü. Bilhassa Kerbelâ'da Hüseyin'in şehid edilmesi, Haşimîlerle Emevîler'in büsbütün aralarının açılmasına sebep oldu. Burada saymakla bitmiyecek olan daha bir sürü hadise, cemiyette sınıflaşmaya vesile oldu. İşte bu sayısız hadiseler dindar kimselerden bir çoğunun ruhunda büyük bir aksülamel uyandırdı. Hattâ, bazıları kıyametin yaklaştığına hükmettiler. Hadiselerin vucuda getirdiği bu sınıflaşma, aile kavgaları, dahilî harbler ve çekişmelerden bezemeye üzüntüye kapılanlar kendilerini tamamiyle ibadete, zühde verdiler. İşte bunlar tasavvufu temsil eden ilk zâhidlerdir. Son iki halife ile Emevî'ler devrinde zuhur eden bu kavgaların zâhidlik için ne kadar müsaid bir zemin hazırladığı meydandadır. Bu devirde ayrıca bir de *Nussah, Bekâin, Ubbad* adında bir taifeden bahsedilir. Haddizatında bunlar, zâhidlere verilen değişik isimlerden başka bir şey değildir. Hepsinin delâlet ettiği mana birdir. Böylece tasavvuf hareketi evvela Kûfe, Basra ve sonra Bağdad'da başladı. Bilâhare islâm istilâsıyla Horasan'a geçti. Mogol istilasından sonra da en çok geliştiği yer Anadolu oldu.

Bu ilk devirde yetişen zâhidler arasında en mühimleri Hasan Basrî, Ebu Zer Gıfarî, Huzeyfe bin Yeman, Uveys Karanî'dir. Bu devir zâhidliğinin en müşahhas hususiyeti, tahammülü güç bir riyâzete, ibadete, geçip giden dünyanın küçümsenmesine ve aşktan ziyade hüzne, korkuya dayanan bir zâhidlik olmasıdır. İlk devre zâhidleri, Hind ve Hristiyan zâhidleri gibi kendilerini sahrâlara saldılar, yiyecek almaksızın yollara düştüler. Kendilerine eziyet ederek nefislerini kuvvetlendirmeye çalıştılar.

Bu devirde bir sûfi ile mütedeyyin bir müslüman arasında pek büyük

bir fark yoktur. Yalnız zâhidler bazı hususları, meselâ zikri veya Allahın isimlerini mütemadiyen söylemeği, namaz kadar ehemmiyetli telâkki ediyorlardı. Hattâ bazıları hastalığın tedavisini bile tevekküle aykırı sayıyorlardı. Fakat dinde aşırı hareketleriyle sonradan şeriat ulehasının tenkidlerine uğrayacaklarını hiç düşünmediler. Bu devre zâhidliğinin diğer bir hususiyeti de kendilerine has bir dile, tabir ve istilâhlara sahip olmamalarıdır. Keza «tasavvuf», «irfan» ve «sûfi» kelimeleri de henüz ortada yoktur.

B) VII. (h. II.) asırda tasavvuf

Bu devrin zâhidleri de yaşayış bakımından geçen asır zâhidlerine benzemektedirler. Bazıları mağaralarda bir köşeye çekilmiş oturuyor, bazıları da sahrâlarda dolaşıyordu. Bunlar işi daha ileriye vardırıarak riyazet, zühd ve terk-i dünya hususunda evvelkileri geride bıraktılar. Mesela, İbrahim bin Edhem senelerce çöllerde, mağaralarda yaşadı. Bişr-i Hâfi'nin hayatı Diyojen'i hatırlatıyor. Bir gün ayakkabısı için kunduracıdan çivi istemeğe gider. Kunduracı kendisine haşin muamele edince, bir daha insanlara muhtaç olmasın diye ayakkabısını atar ve ölünceye kadar çıplak gezer,

Bu devrin en mühim sûfilerinden biri de Rabia Adeviyye'dir. Bu kadın sûfi tasavvufa ayrı bir çeşni getirdi. Hüzn ve korku içinde aşka dayanan bir görüşe sâhibdi. Allahı, Allah olduğu için seviyordu. Yoksa cehennemden korktuğu veya cenneti dilediği için değil.

Tasavvuf ve *sûfi* kelimeleri de bu asırda duyulmağa başlamıştır. Biz daha evvel bu mevzua temas ettiğimiz için burada izaha girişmeyeceğiz. Ebu Haşim-i Kûfi, Şamda câmi'e karşı ilk tekkeyi bu devirde kurdu ve ilk defa *sûfi* lâkabını o kullandı. Sonra bu kelime, zâhidlerin umumî adı oldu; tuttukları yola da tasavvuf dendi.

C) IX, X. (h. III, IV.) asırda tasavvuf ve «Melâmeti»ler

Tasavvuf hicrî üçüncü asırda artık kemâl mertebesine erişmiş ve hakiki yolunu bulmuştu. Üçüncü ve dördüncü asır tasavvufunun hususiyetleri şöyle sıralanabilir:

Bu devirde tefekküre büyük ehemmiyet verilmiş; sert riyazetler kıymetini kaybetmeğe başlamıştı. *Zühd*, *terk-i dünya* ve *ibadet*, gaye olmayıp vesiledir. Bayezid, *riyazet* ve *zühde* kail değildir. Sâlikin, dünya ve ahiretten geçerek aslı gaye ile meşgul olmasını ister. Yani, ta-

tasavvufun nazari cehhesi, amelî cehhesine galib gelmeğe başlamıştır. *Vahdet-i vücud* fikirleri bu devrin mahsulüdür. III. asırda bilhassa Bağdad'da gelişen tasavvuf, yavaş yavaş bir takım zümrelere ayrılmaya ve mensubları arasında mertebe ve derecelerle kisveler ve giyim tarzları ve nüfuzlu kimselerin etrafında topluluklar ve bunların yanında da mühitte hakim örfle birlikte bir takım âdetler vücade gelmeğe başlamıştı. Bu hareket sûfilerin yerleşme ve dergâhlar kurmalarına vesile oluyordu. Böylece her zümre kendini bir büyük mürşide nisbet etmeğe başlıyor ki, *Muhasibiyye*, *Tayfuriyye*, *Kassariyye* zümreleri bu kabildendir.

Diğer taraftan sûfiler, serbest görüş ve geniş düşünceleri yüzünden gittikçe şeriat ehlinin serzenişlerine hedef olmağa başlamışlardı. Yolları bid'at telâkki edilmeğe vesile oluyordu. *Fukahâ* ve *mütekellimîn*, kendi yollarında olmayan, hattâ ilme ve *kıl u kâl'e* gülün mutasavvifenin bu davranışına tahammül edemiyor, dinî meselelerin yalnız kendilerine hasredilmiş bulunduğunu ifade ediyorlardı. Din âlimleri bu iddialarını Peygamberin bilhassa «*Dinde aşırı hareketten sakının. Çünkü sizden öncekiler dinde aşırı hareketleri yüzünden helâk oldular*» sözüne istinad ettiriyorlardı.

Üçüncü hicri asırda Irak, Suriye; Mısır ve Horasan'da yayılmış bulunan tasavvuf ehli arasında *Melâmetî*'ler ve *Fütüvvet ehli* adında diğer iki zümrenin mevcudiyetine şahid oluyoruz. *Melâmetiyye*, *Horasan sûfileri* arasından çıkmış; orada bünyelettikten sonra etrafa yayılmıştı. *Horasan erenleri*, *Horasan erleri* veya *Horasanîler* hep aynı manaya gelmektedir.

Sûfiye, dergâha girerek kıyafet, konuşma ve merasim kayıtlarına bürünüp, sahib olduklarını iddia ettikleri ilm-i ledün ile halktan ayrılınca onu küçük görmeye başladı; avam adını taktı. Bu sırada, bazı menfaatçı zümreler, epiküryenler, tasavvufun müsamahakâr görüşünden istifadeye kalktılar. Bunlar bâtinî bir vecheye bürününce mutasavvifede tasavvufî bir riya belirmeğe başladı.

İşte *Melâmetiyye*, tasavvufta beliren bu riyaya bir aksülamelden başka bir şey değildir. *Melâmetîler* zâhirî görünüş ve şekillerle hiçbir şeye varılamıyacağını, fakat insanın ancak ihlâs, melâmet ve geniş bir tevazu ile insan olabileceğine inamıyorlardı. Tekke, dergâh, hususî kiske, vird, dua ve merasimleri yoktu. Halkın, kendilerinden nefret etmesi hoşlarına gidiyor, ayıplanmaktan zevk duyuyor; hattâ hayrı gizleyip, şerri âşikâre edecek kadar ileri gidiyorlardı. Nefsi ancak bu suretle aşağılatıp, yükseleceklerine kani olan *Melâmetî*'ler tasavvufun

bütün âyin ve erkânını atarak yalnız nazârî ve teessürî esasını, yani «aşk ve cezbe» yi kabul ettiler.

Rind ve lâubali tavırlarıyla «*Kelbiyyun*» a benzeyen *Melâmetî*'ler, müteakib asırlarda, kendi aralarından çıkan kuvvetli kimselerin etrafında toplanmak suretiyle bölünmeğe, XI-XII. asırlarda Harezmi, Irak, Suriye ve Mısır'a; XIII. asırda da tarikatler halinde Anadolu'ya yayılmağa başladılar. *Kalenderîlik*, *Haydarîlik*, *Kübrevîlik*, *Abdallik*, *Babaîlik*, *Bektaşîlik*, *Simavîlik*, hep *Melâmetiyye* esasına dayanan ve ondan kuvvet alarak kurulan tarikatlerdir.

Fütüvvet ehli'ne gelince: Sasanîler devrinde askerî bir topluluk olup, san'at erbabını da teşkilâtlandıran bu teşekkül m. VIII (h. II) asırda islâmîleştikten sonra *İsmailî*'lerin nüfuzu altında kalarak bazı derecelere bölünmüştü. Yabancılardan erkân sırrını gizleyen ve şeyhlerine «*ahî*» denen, dünyayı hor görüp el etek çekmeyen, bütün insanlara karşı yardımı esas kabul edip, aralarında birlik bulunan bu müessesese, asker sınıfıyla sanatkâr ve işçi sınıfından meydana gelmişti. *Melâmetî*'ler de kendi emekleriyle geçinip giden insanlardı. Aralarında askerlik yapanlar bile vardı. Bu yüzden aynı görüşe sahib olan *fütüvvet ehli* ile tabiatıyla birleştiler. Zamanla melâmetîlik, kendi felsefesiyle onların ideolojisini kurduğu gibi, onlar da melâmetîliğin teşkilâtlanmasına yardımda bulundular.

Zaman geldi ki, padişahlar bile fütüvvet'i kabul ettiler. Osmanlılar devrinde de büyük bir kuvvet ve ehemmiyet kazanan fütüvvet teşkilâtı, XVIII. asırdan sonra tamamiyle devletin murakabesi altına girerek esnaf teşkilâtına münkalib oldu. İşte, tasavvufta hicrî III. ve IV. asırda vuku bulan mühim değişiklikler bunlardan ibarettir. Bu iki asrın en mühim sûfileri ise Seriyye's-Sakatî, Mâruf-i Kerhî, Muhasibî, Zunnûn-î Misrî, Bâyezid-i Bestâmî, Cüneyd-i Bağdadî ve Hallac-ı Mansur'dur. Durmadan gelişen tasavvuf artık Hallac-ı Mansur'da, bütün felsefî meselelere cevap verecek bir sistem haline gelmişti.

D) XI, XII. (h. V, VI) asırda tasavvuf:

XI. asır, Selçukîlerin İrana hakim oldukları, taassubun şuyû bulunduğu, ulemanın ilmin zevahiriyle meşgul olmağa başladığı ve muhtelif fırkalar arasındaki geçimsizliğin belirlediği bir devirdir. Bu devirde felsefe bile eski ihtişamında değildi. Medreselerde okunan bilgiler, fıkıh, hadis, kelâm tefsir ve Arab edebiyatından ibaretti. Felsefe, evvelki asırlardaki gibi derin ve hür bir görüşle tedris edilmiyordu. Medrese, geçen asırların bilgisini tekrâra başlamıştı. Hattâ, Gazzalî o kadar ileri gitti ki, felsefeyi küfür, feylesof'u da kâfir saydı. Mezhep kavgaları aldı yürüdü. Biri, diğerini beğenmez oldu. Meselâ, Nizamü'l-Mülk'ün

kurduğu medreselere ancak şafii olan talebeler devam edebilirdi.

Bu devrin sûfilere arasında büyük farklar görülür: Meselâ, Ebu'l-Hasan Harkânî kendini tamamiyle inzivaya çekmiş, sûfiyane cezbelere mustağrak; Ebu Said Ebu'l-hayr, vahdet-i vücudda ifrata varmış, vecd sohbet ve sema ehli, Baba Tâhir-i Uryanî yanık bir âşık; Şeyh Ebu'l-Kasım Kuşeyrî mütedil bir ârif; Hüccefü'l-İslâm Gazzâlî müteşerrî ve zahir ehli bir sûfidir.

Bu devirde tasavvuf ehli, kendini şeriat ehlinin itirazlarından korumak için kaleme sarıldı. Bu teşebbüsleri neticesinde yeni menbalarla, bilhassa «*Hikmet-i işrak*» ve «*Yeni Eflâtuncular*» ile karşılaştılar. Bu iki meslek tasavvufa ayrı bir renk verdi. Fikir ufukları genişleyen mutasavvıfe, mutaassıplar arasında eskiden de olduğu gibi mümtaz mevkiini muhafazaya devam etti.

XII. asırda harbler dolayısıyla sıkıntı ve üzüntü içinde olan, sulh ve sükûn isteyen halkta, tasavvufa karşı bir temayül belirdi. Zira «aşk, muhabbet, sulh ve safa» mesleği telâkki edilen tasavvufun, bezgin gönüller, sükûn isteyen ruhlar için bir ilticagâh olacağı tabii idi.

Ayrıca tasavvuf, felsefe ve kelâm ile karışmağa, onların istilâhlarına ünsiyet peyda etmeğe ve dolayısıyla, Tanrının hakikatı, âlem, marifet, yaradılışın sebebi, ruh, beden, âlem-i kebir, âlem-i sagir, ef'âl, âmâl ve daha bunun gibi birçok meselelerle meşgul olmağa başladı. Fakat sûfiye ve felâsife arasındaki ihtilâfta her hangi bir değişiklik olmadı.

Yukarda isimlerini zikrettiğimiz sûfilerden başka, Şeyh Abdülkadir-i Geylânî, Seyyid Ahmed bin Ebu'l-hasan Rifâî, Şeyh Mecdüddin-i Bağdadî ve Şihabüddin-i Suhreverdî de bu devir için adı zikre değerler arasındadır. Suhreverdî, nur felsefesi manasına gelen işrakîliğin kurucusudur. Zevk ile akla dayanan, yani tasavvufu felsefe (Meşşatler) arasındaki orta yolu seçmiştir. İşrakîler İslâm felsefesinin Eflâtuncularıdır. Kökleri, İbn-i Sina'nın eserlerine dayanır¹.

Daha evvelce de belirttiğimiz gibi Gazzâlî velûd zekâsı ve ilmî gayretleriyle en ön planda olup bir iman ve tasavvuf felsefesine ulaşmış² ve adeta tasavvufu, marifet ve bahtiyarlık nazariyesi haline getirmiştir.

E) XIII. (h. XII.) asırda tasavvuf

Geçen bahiste zikrettiğimiz gibi ilim gerilemekte devam ediyor,

¹ H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 306.

² A. e., s. 391.

faakat tasavvuf son zirvesine, tam bir kemâle eriyor ve olgunlaşıyor. Bu asrın zikre şâyân en mühim hadisesi, Mogolların içtimaî ve ruhî hayatta açtığı yaraların derinliğidir ki, bu hususta konuşmak ancak bahsimizi uzatır. «*Cihangüşâ*» sahibi Ata Melik Cüveynî, bu korkunç hadisenin şahidlerinden biri olmak hasebiyle, onların yaptıklarını şu sözlerle anlatır:

«*Geldiler, yaktılar, yıktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler*»

XIII. (m. VII) asırda artık eskileri taklidden ileri gidemiyen bilginler, şerh ve haşiye yazmakla vakit geçiriyorlar, bir çok eserler ilme sevgi besleyen padişah, vezir ve emirlerin teşvikiyle yazılıyordu. Tasavvuf ise artık felsefe ve ilimle tamamiyle birleşmiş ve âdeta okunan ve tedris edilen bir ilim haline gelmişti. İbn Arabî'nin «*Fusûsu'l-hikem*», Şeyh İrakî'nin «*Lemaât*» ve İbn Fârid'in kasideleri tasavvufun ders kitabı olmuştu.

Bu devrin tasavvufunda geçen asra nisbetle büyük bir değişiklik yoktur. Gerçi, Suhreverdî'nin ve Muhyiddin'in meslekleri, üzerinde durulmağa değerse de, menbaları çok evvelki devirlere dayanmaktadır. Vahdet-i vücûd meselesi bu devrin en zikre şayan hususiyetlerinden biridir. Ayrıca bu asırda hanikâhların çoğalması ve ehemmiyet kazanması da nazar-ı dikkati çekmektedir.

H. V., hattâ VI. asırda hanikâhlar, sûfiyenin içtima ettiği veya daha ziyade gezici sûfilerin istirahatına mahsus bir yerdî. Halbuki bu asırda müridin olgunlaşmasına, tâliblerin irşadına daha fazla ehemmiyet verilmeğe başlandı. Hanikâhlarda talim iki şekilde idi: Biri şifahî, diğeri amelî. Şifahî olanı, nasihatlar, vâ'zlar, tezkir; amelî olanı da riyazetler, oruç, namaz, semâ ve emsâli şeylerden ibaretti. Hakikatte sûfi olmayıp, medresenin kuru ilminden, zamanın felâketlerinden bıkan zevk erbabından birçokları, biraz olsun ferahlamak için kurtuluşu bu yerlere gidip gelmede bulmağa başlamıştı. Zamanla her tabakadan halk, hattâ sultanlar bile hanikâh ve dergâhların müdavimleri arasına girmişti.

Devrin meşhurlarından, İbn Fârid, Seyyid Burhanüddin Muhakkik-i Tirmidî, Fahrüddin-i Irakî, Necmüddin Dâye, Şems-i Tebrizî, Hacı Bektaş, Yunus, Necmüddin-i Kubrâ ve bilhassa, Muhyiddin bin Arabî ve Mevlâna zikre şâyandır.

Muhyiddin'in mesleği «vahdet-i vücûd»dur. Kökleri Kur'anın mistik bir şekilde tefsirine, Yeni Eflâtuncu felsefeye, İslâm işrakileri'ne ve tasavvufa (Hallac-ı Mânsur) dayanır. Ona göre «hakikat, varlığın birliğindedir, her şey Tanrının birliğinden ibarettir». Mamafih, Muhyiddin'de

tam bir panteizm vardır denemez¹. Anadolu'nun fikrî hayatına Muhyiddin kadar kimse tesir edememiştir. Dinî hareketler ve tarikat cereyanları üzerindeki tesiri pek mühimdir. Meselâ, Bedreddin onun tesirindedir.

İlâhî felsefenin kurucusu diyebileceğimiz Muhyidin'in fikirlerine ilk itiraz eden İmam Rabbânî'dir. Ona göre, âlem Allahtan ayrıdır ve hakikîdir.

Mevlâna'ya gelince: onun görüşü tamamiyle başkadır. Onun tasavvufu hiç bir vakit bir bilgi sistemi yahut hayalî bir idealizm değildir. Onun tasavvufu ırfan, tahakkuk, aşk ve cezbe âleminde tekemmülden ibarettir ki, bunun ferdî ve sôsyal hayattaki tezahürü, geniş ve ileri bir görüş, insanî bir birliği istihdaf eden hududsuz bir musamaha ve kötülere kötülükleriyle eriten ve iyileştiren bir ahlâk şeklindedir². Yani, Mevlânâ'nın tasavvufunda hâkim fikir insanîyetçiliktir. Ebu Atahiyye (h. II. asır) de başlıyan edebî tasavvuf onda en yüksek noktasına ulaşmıştır.

İşte evvelâ Kûfe, Basra ve Bağdad'da başlayan ve görüldüğü gibi önceleri zühdden ibaret olan, sonradan İslâm istilâsı ile Horasan ve Türkistan'a uzanan ve bilâhare Moğol akınları neticesinde Anadolu'ya kayıp orada, Endülüs'ten gelen cereyanla birleşip, neticede hususî bir kâinat görüşünü sistemleştirerek sırrî felsefe haline gelen tasavvuf, XIII. asırda en yüksek derecesine ulaşmıştı. Yukarda isimlerini zikrettiğimiz üç büyük şahsiyet ise, yani Suhreverdî (XII. asır) ile bu asırda yaşayan İbn-i Arabî ve Mevlâna, tasavvufda son merhaleyi, son görüşleri vaz eden büyüklerdir. Artık bunlardan sonra gelecekler, evvelkilerle bunların görüşlerinden faydalanacaklar ve onların fikirlerini tekrarlamakla yetineceklerdir.

Horasan-Endülüs tasavvuf ceryanları Anadolu'da karşılaşınca, tasavvufun en güzel ve en zengin eserleri ortaya çıktı. Tabiatıyla diğer taraftan Anadolu, fikren tasavvufî ve dinî bir atmosferin içine kaydı. Zaten daha evvelki asırlarda bir hayli tarikat kurulmuştu. Yani tasavvuf, kendi ahlâk ve görüş ve başka bir kelimeyle siyasetini tatbik kalkınca, teşkilât yoluna girdi ve tarikatler çoğaldı. XIII. asırda Anadolu'nun hâvası tarikatların kurulmasına pek müsaiddi. Ekberîler, Rufâîler, Horasanîler ve bunlardan meydana gelen Babâîler'den ayrılan şîbâtınî inançlara sahip bulunan *Kalenderîler, Câmîler, Haydarîler, Edhe-*

¹ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 152.

² Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin*, 2. tab., İstanbul 1952, s. 167.

mîler, *Ram Abdalları* ve fütüvvet erbabı, Anadolu'yu doldurmuştu. Bir aralık, bu kaynaşma Selçukîleri müşkil bir duruma sokmuştu. Bu asırda büyük bir şöhret kazanan *Babaîler*'in, Baba İshak'ın kumandası altında 1237-1239 (635-37) saltanata karşı isyan edip karışıklık çıkardığı malûmdur. Kadınları da dahil olduğu halde büyük bir imanla savaşan ve Baba İshak'ın peygamberliğine inanan bu kitlenin önü zorlukla alınmış, neticede 1240 (638) ta Baba İshak öldürülmüştü. Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde Sünnî, Şâfiî ve Hanefî mezhepleri aynı derecede ehemmiyet kazanmıştı. Yunan felsefesiyle uğraşanlar, her yerde göze çarpan müslüman ve hıristiyan hekimler, şehirlerde, camilerin yanında bulunan kiliseler, manastırlar, padişahlardan bazılarının (Kılıç Arslan, Gıyaseddin Keyhusrev gibi) gayr-i müslim oluşu, Bizans'a yakın yerlerde halkın rumca bilmesi, o devrin musamahasını da gösterir sanırız.

İşte XIV. asırda yaşayan Aşık Paşa doğduğu zaman (1272), Anadolu böyle bir hengâme içinde çalkanıyordu.¹

¹ Bu kısım için ayrıca bk. Dr.K. Gani, *Tarih-i tasavvuf der islâm*, Tehran 1332 Şemsî-hicrî; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin*, 2. tab., İstanbul, 1952.